

УДК 340.15(477)«1649»:341.211

О. Горяга,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВПЛИВ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1649 РОКУ НА ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Зусиллями багатьох поколінь дослідників різних наукових шкіл і напрямів досягнуто значних результатів у з'ясуванні змісту й загальних тенденцій розвитку української Визвольної війни середини XVII ст.

Повстання, очолене Богданом Хмельницьким, поклало початок новому етапові в історії Східної Європи, України зокрема. Як керівник активної боротьби українського народу за здійснення соціальних, політичних і культурних ідеалів Б. Хмельницький протягом десяти років перебував у центрі подій. Він стояв біля джерел створення Української держави і як визначний політик зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети різні стани українського суспільства і створити цим сприятливі умови для завершення в основних рисах процесу формування української держави.

У сучасних умовах становлення державно-правових інститутів Української держави закономірним є зростання інтересу до утворення та розвитку національної держави українського народу в другій половині XVII–XVIII ст., вивчення характеру соціально-економічних і міжнародних відносин, що сформувались в українському суспільстві.

В українській історіографії першими працями, в яких була зроблена спроба осмислити згадані події, були козацькі літописи другої половини XVII ст. Початок висвітлення Хмельниччини поклав сучасник подій у Літописі Самовидця, надалі воно знайшло продов-

ження в Синописі та «Історії русів». На початку XIX ст. Хмельниччині, зокрема діяльності Б. Хмельницького, відведено значне місце в «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського та «Истории Малороссии» М. Марковича. Автори використали досить широку джерельну базу: щоденники учасників і очевидців подій (діаруші), польські хроніки, царські грамоти, гетьманські листи, універсали та інші документи. Д. Бантиш-Каменський першим увів у науковий обіг матеріали Московського архіву Колегії іноземних справ, Малоросійського приказу та праці іноземних авторів – П. Шевальє, Г. Боплана, І. Пасторія, П. Лінажа, І. Енгеля.

У XIX – на початку XX ст. з'явилися такі видання документів, як «Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов», «Архивы Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией», «Акты, относящиеся к истории Западной России», а також періодичні видання – насамперед «Записки наукового товариства ім. Шевченка», «Киевская старина», «Чтения в обществе истории и древностей» тощо.

Першою спеціальною працею, присвяченою визвольним змаганням українського народу в середині XVII ст., була монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький» [1], де автор ширше за своїх попередників розглянув усі аспекти діяльності гетьмана, при цьому приділивши особливу увагу дипломатичним стосункам України з іншими

країнами. Свої дослідження в цій царині здійснювали В. Липинський у праці «Україна на переломі. 1657–1659» [2], М. Грушевський у праці «Історія України-Руси».

Велика роль у процесі оприлюднення джерел з історії України, Хмельниччини зокрема, належить О. Бодянському. Він опублікував значну кількість документів з історії Гетьманщини, але на особливу увагу заслуговує публікація «Реестры всего Войска Запорожского после Зборовского договора 1649 года».

Політика соціального, релігійного та національного гноблення українського народу урядом Речі Посполитої викликала хвилю невдоволення українського народу, що зумовило революційний вибух у 1648 р.

Формування політичної програми, визначення основних цілей та інтересів українського народу здійснювалось новою політичною елітою, яка виникла на основі козацького стану й відіграла визначну роль у процесі державотворення.

Із перших років Визвольної війни в українському суспільстві почався процес формування нової генерації соціальної еліти – козацької старшини, яка складалася з представників «урядової старшини» і «знатного військового товариства».

Національна революція, що вибухнула козацьким повстанням у 1648 р., спричинила різкі зміни й у міжнародних відносинах. Основним результатом визвольних змагань українців стало завершення на середину 1650 р. побудови незалежної Української держави, поява якої істотно змінила наявну конфігурацію сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі [3, с. 243].

На думку відомого українського дослідника О. Кресіна, правовий зміст формування та розвитку державності Війська Запорозького відображено в документах його відносин з урядами сусідніх держав – Речі Посполитої, Російської держави та Кримського ханства. Аналіз цих документів дає авторо-

ві змогу стверджувати, що за кожним із цих напрямів відносин була сформульована та розвивалась окрема правова модель української державності.

О. Кресін зазначає, що основні правові норми договорів Війська Запорозького з Річчю Посполитою залишалися незмінними протягом 1649–1675 рр. і загалом зумовили створення єдиної моделі правових і політичних відносин [4, с. 6].

Переосмислення уроків боротьби 1648 р. послугувало потужним чинником формування засадничих принципів державної ідеї. Уже на початку 1649 р. гетьман і старшини засвідчили рішучість домагатися в переговорах із польським посольством визнання новоутвореної держави в межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського й Чернігівського воеводств і Мозирського повіту, яка мала перебувати під протекцією короля [5, с. 219–220].

Керівництво Речі Посполитої виявило негативну реакцію на прагнення українського народу до розбудови власної держави, вбачаючи в цьому можливість розпаду Речі Посполитої.

У процесі оформлення міжнародної діяльності козацтва чітко вималювалися її основні напрями, пріоритети яких час від часу змінювалися залежно як від геополітичної ситуації навколо України, так і від проблем її внутрішнього життя. Проте на будь-якому етапі головними серед них залишалися кримський, молдавський, російський і польський напрями [6, с. 37].

Реакція міжнародної спільноти на здобутки Визвольної війни 1648–1657 рр. була різною: Франція підтримала Річ Посполиту в її змаганнях з Україною; Данія та Голландія зберігали нейтралітет; Бранденбург і Пруссія надавали підтримку; Швеція й Англія підтримували ідеї боротьби українського народу та прагнули встановити дипломатичні стосунки з її керівництвом

Як відомо, шукаючи союзників у боротьбі проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький і його уряд підтри-

мували дипломатичні відносини з Кримським ханством, Молдавією, Туреччиною, Московською державою, Валахією, Швецією та ін., прагнучи створити антипольську коаліцію.

Міцна військова організація Запорізької Січі, відданість ідеалам свободи, боротьба проти будь-яких поневолювачів, проголошення таких засад, як рівність людини перед законом, справедливість і свобода, зумовили активне включення українського козацтва другої половини XVII ст. в систему тогочасних міжнародних відносин, зробили його новим об'єктом міжнародної політики [7, с. 94].

Міжнародне становище Української держави визначалося впливом низки чинників, серед яких – складне ставлення до неї еліти Речі Посполитої; місце, що відводилось їй у геополітичних планах сусідніх країн; мета української зовнішньої політики та шляхами її досягнення [3, с. 243].

Метою боротьби українська еліта до 1649 р. визначала набуття Україною статусу рівноправного поряд із Литвою та Польщею суб'єкта федеративної Речі Посполитої. Гетьман Б. Хмельницький визначив такі принципи державної ідеї: право на формування власної держави українським народом на територіях трьох воєводств; самостійність новоутвореної держави від Речі Посполитої; заборона Берестейської церковної унії тощо. Саме такі ідеали визначались як головна мета визвольної боротьби українського народу [8, с. 114].

Формування Української держави відбувалось у складних обставинах Визвольної війни, що визначило особливості процесу державотворення. Доцільно зазначити, що в процесі становлення України-Гетьманщини Б. Хмельницьким використовувався досвід самоврядування Запорізької Січі, який переносився на всі визволені території України; закладались підвалини республіканської форми правління.

Одним із найважливіших документів, покладених до фундаменту процесів відродження Української держави,

став Зборівський договір 1649 р., укладений гетьманом із Річчю Посполитою [9, с. 415–416]. Згідно з договором, основними ознаками Козацької держави були визначена територія, державна організація, населення, податкова система.

Зборівський мирний договір 1649 р. належав до такої нової категорії джерел права того часу, як акт, що регулював міжнародно-правове становище України. Варто нагадати, що його розробка була пов'язана з низкою проблем. Урешті-решт, гетьман підійшов до переговорів із поляками на якісно нових позиціях. По-перше, у розмовах із комісарами було чітко проголошено право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. По-друге, він проголосив автономність новоутвореної держави від Речі Посполитої. По-третє, гетьман сформулював положення про соборність Української держави. По-четверте, Українська держава розглядалася гетьманом як спадкоємиця Київської Русі. Отже, вперше в історії української суспільно-політичної думки Б. Хмельницький сформулював наріжні принципи національної державної ідеї, що відтоді стала визначальною у Визвольних змаганнях народу протягом наступних століть аж до кінця XX ст. й передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України [10, с. 122].

Зборівський мирний договір містив положення, які затверджували автономний статус Української держави в межах Речі Посполитої. Відповідно до договору, за українською стороною закріплювались три воєводства: Київське, Брацлавське й Чернігівське; козацький реєстр устанавлювався в 40 тисяч чоловік, які отримали підтвердження давніх вольностей; гетьман визначався верховним вождем і господарем України на рівних правах із коронним гетьманом і литовським гетьманом; визначалась також столиця – місто Чигирин; на території, де знаходились козаки, польські війська не мали права знахо-

дитись; євреї втратили право поселення та ведення торгівлі на визначених територіях.

Зборівським договором закріплювалось таке право українського народу, як право мати й самостійно обирати за своїми традиціями посадовців. Відбувалось певне покращення становища православних, православна віра урівнювалася в правах із римською; православні отримали можливість обіймати всі посади; Київському митрополиту було надано місце в сенаті; підтверджувались права українських шкіл і друкарень; повстанцям надавалась амністія [8, с. 221].

Зборівський договір містив і певні заборони: так, єзуїти втрачали право проживати в Українських містах, польські коронні війська – перебувати на козацькій території [9, с. 415–416].

У договорі зазначалась необхідність затвердження цих пунктів на сеймі в січні 1650 р. Ратифікація угоди відбулась із певними обмеженнями, які викликали хвилю обурення серед української спільноти. Урізання торкнулись становища митрополита, який не отримав місця в сенаті; Берестейську унію не скасовували; на територію України до своїх маєтків мали повернутись польські пани.

Упродовж 1650 р. у відносинах із Річчю Посполитою українська дипломатія намагалася домогтися, по-перше, виконання польською стороною умов ратифікованого договору, по-друге, внесення до його змісту коректив, зумовлених потребами політичного розвитку козацької України, по-третє, прагнула запобігти втягненню її у воєнні дії проти Московської держави та Порту [11, с. 161–162].

Політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії засвідчили провал намірів українського уряду та ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, політична еліта якого намагалася не допустити розвалу Речі Посполитої й виникнення незалежної Української держави. Автономія, яку отримали українці, давала змогу продовжувати боротьбу за реалізацію

державної ідеї й сприяла зміцненню статусу козацької України як суб'єкта міжнародних відносин [8, с. 134].

Дипломатична служба козацтва та її діяльність визначили передусім інтереси народу в боротьбі за національне й соціальне визволення з-під гніту іноземного поневолення. Зміцнюючись, дипломатична служба готувала підґрунтя для утворення української державності, що визначилось у ході Визвольної війни 1648–1657 рр. у Гетьманщину, яка була дієвою понад століття [7, с. 95].

Протягом 1650 р. українське керівництво у відносинах із Річчю Посполитою вимагало дотримання й виконання умов договору. Українська дипломатія намагалася схилити Річ Посполиту до визнання самобутності козацької України. У 1648–1657 рр. українська дипломатія діяла нарівні тогочасних дипломатій європейських держав і відіграла важливу роль в утвердженні козацької України як суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі, що дало можливість закласти основи для українсько-європейської міждержавної інтеграції.

Ключові слова: Визвольна війна українського народу 1648–1657 рр., Зборівський договір, незалежність, суб'єкт міжнародних відносин, українська дипломатія.

Статтю присвячено розгляду положень Зборівського мирного договору 1649 р. як акта, що визначав міжнародно-правове становище України. Аналізується вплив Зборівського договору на формування міжнародної правосуб'єктності України-Гетьманщини та його значення.

Статья посвящена рассмотрению положений Зборовского мирного договора 1649 г. как акта, что определил международно-правовое положение Украины. Анализируется влияние Зборовского договора на формирование международной правосубъектности Украины-Гетманщины и его значение.

The article is devoted to the consideration of the provisions of the Zborivsky peace treaty of 1649 as an act that defined the international legal status of Ukraine. The article analyzes the impact of the Zborivsky agreement on the formation of the Ukraine– Hetmanate's international legal personality and its significance.

Література

1. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький : в 4 т. / Н.И. Костомаров. – СПб., 1857.
2. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Записки до історії українського державного будівництва / В. Липинський. – Відень, 1920.
3. Історія Українського козацтва : [нариси] : у 2 т. / [В.А. Брехуненко, Л.В. Войтович, О.Б. Головка та ін.]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – 2006. – 800 с.
4. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVII століття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.В. Кресін. – К., 2001. – С. 6.
5. Касименко О.К. Російсько-Українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. / О.К. Касименко. – К. : АН УРСР, 1955. – С. 428.
6. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Касименко // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССXXII : Праці історико-філософської секції. – 1991. – 472 с.
7. Дециньський Л.Є. Міжнародні відносини України : історія і сучасність : [навчальний посібник] / Л.Є. Дециньський, А.В. Панюк. – Л. : Львівська політехніка, 2001. – 423 с.
8. Нариси з історії дипломатії України / [О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.] ; під. ред. В.А. Смоля. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. 1638–1657. – СПб., 1861. – Т. 3. – 1861. – С. 415–416.
10. Україна крізь віки : у 15 т. / за заг. ред. В.А. Смоля. – К. : Альтернативи, 1998–1999. – Т. 7 : Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – 1998. – 352 с.
11. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упорядники: І. Крип'якевич, І. Бутич, П. Шевченко. – К. : АН УРСР, 1961. – 740 с.

